

UDK 329.15 : 33
Izvorni znanstveni članak

Agrarna politika i problemi kolektivizacije u Jugoslaviji u vrijeme sukoba KPJ s Informbiroom

STANKO JURIŠA

Ekonomski fakultet, Osijek, Jugoslavija

1.

Između oslobođenja zemlje i donošenja Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji 1945. godine prošla su jedva tri mjeseca. Zakonom su bili precizno utvrđeni objekti zemljišnog fonda: posjedi banaka i crkava, viškovi zemlje nepoljoprivrednika, seljački posjedi iznad maksimuma, konfiscirani njemački i drugi posjedi, državno zemljište i zemljište napušteno od kolonista i drugih vlasnika, kao i osnovna mjerila raspodjele tog fonda na agrarne subjekte. Utvrđen je zemljišni maksimum između 20 i 35 hektara, uz uvjet da u roku od 20 godina agrarni subjekti ne mogu zemlju »razdijeliti, prodati, dati pod zakup ili založiti«. Prednost u utvrđivanju agrarnih subjekata imali su sitni posjednici i bezemljaši sudionici revolucije, invalidi iz posljednjeg i prošlih ratova, obitelji palih boraca i žrtava fašističkog terora, kao i oni borci koji su htjeli postati zemljoradnici. U cilju ažurnog i efikasnog provođenja agrarne reforme i kolonizacije formiran je na početku rujna 1945. godine (10 dana nakon donošenja zakona) Agrarni savjet DFJ kojim je rukovodio Moša Pijade.¹ Provođenjem zakona formiran je zemljišni fond agrarne reforme i kolonizacije od 1,566.000 hektara površina. U njima su najvećim dijelom participirali posjedi pripadnika njemačke nacionalnosti, veleposjedi i crkveno zemljište. Državni sektor zadržao je 728.000 hektara šumskih i ostalih površina, zadružni sektor javio se sa svega 2,6% površina fonda, dok je individualnim poljoprivrednicima podijeljeno 797.000 hektara ug-

¹ U Uputstvu o donošenju zemaljskih zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji od 16. rujna 1945. godine predsjednik Agrarnog savjeta DFJ Moša Pijade pisao je: »Pri izvođenju agrarne reforme treba izbjegavati stvaranje birokratskih ustanova. Agrarna reforma je dinamičan proces zato treba raditi brzo i posao brzo svršavati. Stoga sam mišljenja da težište u eksproprijaciji i podjeli zemlje agrarnim interesentima treba preneti dole na mesne i sreske narodno oslobodilačke odbore agrarnih interesenata [...]. Oni treba da vrše eksproprijaciju a isto tako i dodeljivanje zemlje agrarnim interesentima.« Arhiv Jugoslavije, 97 — 1 — 4, dok. 62.

lavnom obradive zemlje. Ta je površina raspoređena na 316.411 porodica, od čega 250.662 domaćinstva s nedovoljno zemlje i 65.749 kolonista. Glavni kolonizacioni val realiziran je u 1946. godini. U unutrašnjoj kolonizaciji preseljeno je 23.166 porodica (od toga 10.793 u Hrvatskoj), dok su saveznom kolonizacijom bile obuhvaćene 42.583 porodice. Dalje, takvom raspodjelom bitno je smanjen broj privatnih posjeda do 2 hektara, ali i onih iznad 15 hektara. Vrlo je ojačala kategorija srednjih posjeda (između 5 i 10 hektara) a likvidirani su i dugovi poljoprivrednika u iznosu od oko 7 milijardi dinara.²

Ovako zamišljena i provedena agrarna reforma očito je bila jedan od glavnih »dokaza« optužbi rukovodstva KPJ za »skretanje s marksističko-lenjinističkog puta na put kulačke partije« izrečenih u Rezoluciji Informbiroa od 28. lipnja 1948. godine. »Jugoslavenski rukovodioci«, piše u Rezoluciji, »sprovode nepravilnu politiku na selu i smatraju individualne seljake za jedinstvenu celinu, uprkos poznatom Lenjinovom učenju da sitno individualno gazdinstvo rađa kapitalizam i buržoaziju stalno, svakodnevno, svakočasovno, stihijski i u masovnim razmerama [. . .]. U uslovima kad u Jugoslaviji preovlađuje individualno seljačko gazdinstvo, kad ne postoji nacionalizacija zemlje, kad su u rukama kulaka koncentrisani znatni zemljišni posedi, kad se primenjuje najamni rad, itd., Partija se ne može vaspitavati u duhu zataškavanja klasne borbe i primirivanja klasnih suprotnosti, a da se time ne razoruža pred licem teškoća izgradnje socijalizma.«³

Bila je to očito argumentacija koja je polazila od sovjetske prakse socijalističkog preobražaja sela i poljoprivrede. Da podsjetimo. I prije Oktobra Lenjin je pisao i upozoravao na relativno pojednostavnjenu klasnu strukturu na ruskom selu; nasuprot spahijskih latifundija golemi je broj seoskih gospodarstava koja tek vegetiraju u živom pijesku brojnih polufeudalnih obveza. Dekret o zemlji, inspiriran sa »242 mesne seljačke instrukcije«, rješavao je pitanja u hodu. Po njemu se sva spahijska, krunska i manastirska zemlja oduzima odmah, bez naknade. Njome raspoložu općinski agrarni komiteti i kotarski sovjeti seoskih deputata. U toku 1918. ukinute su otplate zemlje u naturi i radnoj obvezi, brisani su raniji seljački dugovi, a seljacima je razdijeljeno na uživanje 164 milijuna hektara zemlje. Razvlašćivanje kulaka vezano je uz kampanju kolhozacije tridesetih godina, kad im je oduzeto oko 90 milijuna hektara. Iako sa stanovitim zakašnjenjem u odnosu na proklamirane rokove, kolektivizacija je u Sovjetskom Savezu završena do 1940. godine uz primjenu drastičnih mjera prinude. Sovjetski seljak, dakle, nije nikada postao privatni vlasnik zemlje koju obrađuje.

Postavlja se sada pitanje zašto KPJ nije u koncipiranju poslijeratne agrarne reforme primjenjivala mjere identične onima u Sovjetskom Savezu, i u skladu s tim, zašto je u Rezoluciji IB-a naša agrarna politika ocijenjena kao kršenje postavki marksizma-lenjinizma i izražavanje pogleda

² Arhiv CK SKJ, Fond CK SKJ, XV — 1/124; Jugoslavija 1945—64, Statistički pregled.

³ Rezolucija Informacionog biroa o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije, *Borba*, 30 VI 1948.

»koji priliče sitnoburžoaskim nacionalistima ali ne i marksistima-lenjinistima«?

U traženju odgovora na ta pitanja moramo uvažiti neke bitne i historijske i socio-političke razloge.

Točno je da se pri kraju rata seljačko pitanje u nas postavilo u svoj svojoj oštini. Međutim, ono ne izranja iznenada u sferu aktualnosti. Do stanovitog stupnja KPJ je o seljačkom pitanju već imala razrađenu koncepciju. Podsjećamo u tom kontekstu samo na Rezoluciju V konferencije KPJ iz 1940, koja u odjeljku o radu Partije na selu obvezuje sve komuniste da se energično angažiraju u borbi za »besplatnu raspodjelu veleposjedničke zemlje te zemlje gradske buržoazije (onima) s malo i bez zemlje [...] borbu za potpuno ukidanje poreza najsiromašnijim seljacima, uz sniženje poreza srednjim seljacima i povećanje poreza seoskim gazdama (kulacima) i veleposjednicima«.⁴

Zanemarimo li (u kontekstu ovog napisa) stav raznih opozicionih snaga prema glavnim odrednicama nove agrarne politike, diskusija o glavnim pravcima njene realizacije vođena je i u samoj Partiji. Središnji problem činila su dva pitanja, na koja odgovor nije trpio odgađanja. Prvo, da li da zemlja ostane nacionalizirana i da se daje na iskorištavanje (kao u Sovjetskom Savezu), ili da se uknjiži kao privatno vlasništvo korisnika. Drugo, ako se zemlja daje u privatno vlasništvo, koja je to veličina posjeda koja će realno biti u funkciji ukupnih ciljeva projektirane agrarne politike, onemogućivanja restauracije kapitalizma na selu, obnove i povećanja poljoprivredne proizvodnje.

Svaka kalkulacija u vezi sa spomenutim dilemama morala je polaziti od činjenice da je seljaštvo bilo najbrojniji socijalni sloj u zemlji kao i najmasovniji sudionik revolucije. Većinu boračkog sastava, dio rukovodstva Partije i revolucije činili su seljaci ili kadrovi koji su porijeklo vukli iz sela. Naravno, iz toga ne bismo smjeli izvlačiti zaključak o prvenstveno seljačkom karakteru naše revolucije. Osnovni ton i ideološko-programsku usmjerenost revoluciji je davala brojčano manja, ali zato homogenija, teorijski superiorna i politički efikasnija radnička klasa predvođena Komunističkom partijom. Ukoliko su ta klasa i Partija htjele mobilizirati seljaka, nisu mogle zaobići zatečeni historijski status u kojem je naš seljak već bio teritorijaliziran; on nije bio samo sitni ili srednji robni proizvođač, nego i zemljovlasnik. To njegovo, makar i simbolično, raspolaganje uvjetima za rad bilo je inherentno njegovom socijalnom biću. Svi pritisci kojima je bio izložen u stoljetnoj penetraciji kapitalizma u selo samo su u njemu produbljivali težnju i želju za zemljom. Partija je to znala, pa je među parole kojima je mobilizirala seljaka u revoluciji ugradila i onu o besplatnoj podjeli zemlje i obrani sitnog i srednjeg seljačkog posjeda. Sve je to jačalo revolucionarno raspoloženje na selu, globalni cilj revolucije tako je seljaku postao prepoznatljiviji, u njemu je on vidio i »svoj« socijalizam.⁵

⁴ Rezolucija V konferencije KPJ, *Komunist*, 1/1946, 112.

⁵ Uoči V kongresa KPJ 49,41% partijskog članstva činili su seljaci, 29,53% radnici i 21,06% intelektualci i drugi. Među delegatima V kongresa KPJ bilo je 22,4% seljaka (B. Petranović — Č. Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd 1977, 106).

Tu valja tražiti bitnu podlogu onih razlika koje su se u rješavanju agrarnog i seljačkog pitanja morale javiti u sovjetskoj i jugoslavenskoj praksi. »I ruski seljak iz 1917. godine i jugoslavenski seljak iz 1945. godine jesu sitni robni proizvođači. Ali, dok je prvi pre svega 'arendator', drugi poseduje zemlju, poseduje je pod stalnom opasnošću da je izgubi, pljačkan, eksploatisan, zadužen, opterećen hipotekama, često većim od cene njegove zemlje, ali — on je poseduje i brani, i to se nužno odražava u njegovoj psihologiji.« Slijedimo li dalje tu preciznu Kidričevu misao, vidjet ćemo da bi kopiranje sovjetskog iskustva (ostajanje na razini nacionalizacije zemlje) moglo dovesti u pitanje klasni savez, a time i tekovine revolucije. »Seljak ne bi to shvatio kao buržoasko-demokratsku nacionalizaciju zemlje, već kao opštu eksproprijaciju sitnih robnih proizvođača. Lepo bi izgledala ta 'socijalistička' ofanziva, koja bi u našim uslovima počela s eksproprijacijom sitnog i srednjeg seljaka, umjesto s jurišem na osnovne i komandne kapitalističke privredne pozicije.«⁶

Prema tome, klasni saveznik Partije i radnika ni na trenutak nije mogao biti zanemaren, ni kao revolucionarni subjekt ali ni kao zemljoposjednik. Ne dati mu zemlju u vlasništvo značilo bi u tom trenutku izigrati seljaka. Raspodjela u privatno vlasništvo tada dobiva ocjenu kategoričkog imperativa. Zato je i mehanicistička i tendenciozna konstrukcija i ocjena sadržana u pismima CK SKP(b) i Rezoluciji Informbiroa, utemeljena na proizvoljnoj i dogmatskoj procjeni prilika u Jugoslaviji (da je KPJ, dijeleći zemlju seljacima, usporila i onemogućila socijalistički preobražaj sela), mogla biti kategorički odbačena.

Srednji seljak nije doveden u poziciju da traži izlaz u »paktiranju« s ostacima buržoazije, a klasnorevolucionarni savez radnog naroda dobiva na svojoj homogenosti.

2.

U cilju efikasnijeg aktiviranja privatnovlasničkog potencijala (koji je uz postojeći stvoren agrarnom reformom i kolonizacijom) i intenzivnog uključivanja seljaštva u obnovu i izgradnju zemlje, uz provođenje agrarne reforme aktualizirano je i pitanje poljoprivrednog zadrugarstva. Uostalom, česte ofenzive i borbene akcije, nestalna pozadina, napuštena i neobrađena zemlja, uzajamnost u akcijama snabdijevanja partizanskih jedinica, tradicionalno ukorijenjeno zajedništvo u vrijeme većih poljoprivrednih radova, kao i elementi patrijarhalne i prijeratne zadružne tradicije, predstavljaju podlogu pojavi »zadruĝa za zajedničko obrađivanje zemlje« koje se spontano javljaju u pojedinim krajevima zemlje još 1944. godine. Spomenuti Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji utvrdio je da agrarni subjekti mogu organizirati zajedničku obradu zemlje ako se u tu svrhu organiziraju na najmanje 10 godina. Osim toga, Zakon predviđa da se grupa organiziranih poljoprivrednika može pojaviti kao kolektivni agrarni

⁶ B. Kidrič, O izgradnji socijalističke ekonomike FNRJ. Referat na V kongresu KPJ. V kongres KPJ, Beograd 1948, 430—431, 432.

subjekt. U tom slučaju zemlja im se dodjeljuje kao zajednička zadružna imovina u razmjernoj veličini i kvaliteti.

Na početku 1946. godine, kad je u zemlji evidentirano jedva tridesetak seljačkih radnih zadruga — uglavnom kolonističkih, Moša Pijade je kao predsjednik Agrarnog savjeta FNRJ pisao da treba vidjeti razliku između želje za zajedničkom obradom zemlje, koja se može realizirati i kada se zna gdje je čija površina, i pravih zadruga u kojima je sva zemlja osim okućnice zajednička imovina: »Mi hoćemo da seljak dobije zemlju i da je dobije kao svojinu. Kada mu je ona tako reći dana i on postane njen vlasnik, može ako hoće da s drugim uđe u zadrugu, odlučujući pri tome zajednički, na kakvu osnovicu da zadrugu postave.«⁷ Sve učestaliji zahtjevi za osnivanje seljačkih radnih zadruga u 1946. godini više nisu svojstveni samo kolonističkim sredinama Slavonije, Baranje i Vojvodine. Zbog toga je prije proljetne sjetve 1946. godine Komisija za zadrugarstvo pri Privrednom savjetu FNRJ izdala Opšta uputstva za osnivanje i poslovanje seljačkih radnih zadruga. Odmah zatim slijede Ugledna pravila za seljačke radne zadruge Ministarstva poljoprivrede i šumarstva FNRJ, i najzad, u lipnju 1946. godine, Osnovni zakon o zadrugama. Po ovom zakonu zadrugarstvo je definirano kao »dobrovoljno ekonomsko organiziranje radnog naroda«, koje putem zajedničkog rada povezuje i unapređuje poljoprivrednu i zanatsku proizvodnju. Seljačke radne zadruge pravno su okvalificirane kao podvrsta poljoprivrednih proizvođačkih i prerađivačkih zadruga, koje se bave »zajedničkim poljoprivrednim gazdovanjem«.

Ambiciozan Petogodišnji plan već je »rezervirao« seljačkim radnim zadrugama važnu društvenu i privredno-regulatorsku funkciju u rekonstrukciji poljoprivrede i socijalističkom preobražaju sela. U 1947. godini, uz zapaženiju materijalnu i političku stimulaciju, registrirano je već 638 seljačkih radnih zadruga s oko 211.000 hektara zemlje. Osim toga, u toj godini javljaju se i tzv. poljoprivredne i zadružne ekonomije kao nova, specifična »poluzadružna« forma, koja je u odgovarajućim okolnostima lako mogla prerasti u seljačku radnu zadrugu. Naredne, 1948. godine broj seljačkih radnih zadruga bio je udvostručen, ali je površina kojom su raspolagale dostigla jedva 324.000 hektara. Iz toga kontinuiranog nerazmjera (broja zadruga i članstva u odnosu na površinu) zaključujemo da su još uvijek zadrugari regrutirani uglavnom među sitnim seljacima i bezzemljašima.⁸ Sve veća potreba za poljoprivrednim proizvodima i želja da se selo što prije socijalistički rekonstruira vjerojatno su osnovni razlozi zbog kojih Partija nalazi da sa više pažnje i smjelosti treba jačati seljačke radne zadruge. Sve se otvorenije izražavaju ocjene i uvjerenja da upravo one mogu postati najviši tip proizvodnog zadrugarstva i najsposobnija organizaciona forma u pogledu podizanja životnog i kulturnog standarda na selu. Po tadašnjoj Kardeljevoj ocjeni te su zadruge u praksi pokazale pozitivan test, te im je materijalna pomoć neophodna. Ali još uvijek se s krajnjim oprezom pristupa njihovom osnivanju, jer bismo svakim forsiranjem tempa njihovog organiziranja »učinili krupnu sektašku grešku,

⁷ M. Pijade, Kakav stav zauzeti po pitanju seljačkih radnih zadruga, *Zadrugar*, 6/1946.

⁸ Jugoslavija 1945—64, Statistički pregled.

zatrčali bismo se unapred, kuda nas svest našeg seljaka ne bi mogla da prati, izolovali bismo se od seljačkih masa».⁹

Slijedio je, sada već historijski, sukob Informbiroa i KPJ u kojem očito agrarna politika u Jugoslaviji nije bila samo epizoda. Za informbirovske kritičare mirnodopske izgradnje socijalizma u Jugoslaviji, koji su kontinuiranu antijugoslavensku kampanju počeli pismima CK SKP(b) upućenim CK KPJ, postojeći tempo kolektivizacije u Jugoslaviji nije bio na razini radikalne socijalističke transformacije. Već u prvom pismu od 27. ožujka 1948. stajalo je:

»U jugoslovenskoj Kompartiji ne osćea se duh politike klasne borbe. Porast kapitalističkih elemenata na selu a isto tako i u gradu ide punim korakom, a rukovodstvo partije ne preduzima mere da bi ograničilo kapitalističke elemente. Komunistička partija Jugoslavije uljulkuje se trulom oportunističkom teorijom mirnog urastanja kapitalističkih elemenata u socijalizam, pozajmljenom od Bernštajna, Follmara i Buharina.«¹⁰

Rezolucija Informbiroa bila je samo nešto smišljenija i teorijski »dorađenija« interpretacija optužbi KPJ i njenog rukovodstva izrečenih u prethodnim pismima CK SKP(b). Bitni elementi dotadašnje agrarne politike u Jugoslaviji okvalificirani su u Rezoluciji kao teorijski i praktično-revolucionarni krimen. Rezolucija se istovremeno okomila i na namjeru rukovodstva KPJ da »likvidira kapitalističke elemente u Jugoslaviji«. Sa zamjetnom dozom licemjerja (s obzirom na metode kolektivizacije u Sovjetskom Savezu) ona upozorava da se likvidacija kulaka kao klase ne može provesti »dok nisu pripremljeni uslovi za masovnu kolektivizaciju poljoprivrede i dok se većina radnog seljaštva ne uvjeri u prednost kolektivnog načina privrede. Iskustvo SKP(b) svedoči da je tek na bazi masovne kolektivizacije poljoprivrede moguća likvidacija poslednje i najbrojnije izrabljivačke klase, klase kulaka, i da je likvidacija kulaka kao klase nerazdvojni organski deo kolektivizacije poljoprivrede.«¹¹

U točki 3 Izjave CK KPJ u povodu donošenja Rezolucije Informacionog biroa upozoreno je da svodenje politike ograničavanja kapitalističkih elemenata na selu u Jugoslaviji na »demagoške i avanturističke poteze« partijskog rukovodstva znači, uz ostalo, ohrabrenje tim elementima i pokušaj pretvaranja objektivnih teškoća s kojima se KPJ u agrarnoj politici bori (npr. otkup) u njezine subjektivne slabosti.

Taj oštar međupartijski dijalog vođen je svega tri tjedna prije održavanja V kongresa KPJ, koji je prema Informacionom birou i njegovim napadima zauzeo vrlo koncizan i decidan stav.

S obzirom na agrarnu politiku i pitanje zadrugarstva u poljoprivredi kongresni dokumenti ocjenjuju da zadružna svojina organizirana u raznim oblicima doista treba da postane snažniji oslonac siromašnijeg seljaštva u borbi protiv kapitalističkih elemenata na selu i da izraste u snažniji ekonomski činilac, privlačan za sitno i srednje seljaštvo. Kongresna Rezolucija o osnovnim narednim zadacima Partije izražava potrebu »učvršćivanja i

⁹ E. Kardelj, Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi, *Komunist*, 3/1947, 71.

¹⁰ Pisma CK KPJ i pisma CK SKP (b), Beograd 1948, 13.

¹¹ Rezolucija Informacionog biroa o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije, *Borba*, 30. lipnja 1948.

proširivanja socijalističkih pozicija na selu, u prvom redu putem proširenja organizacionog i materijalnog jačanja zemljoradničkog zadrugarstva na potpuno dobrovoljnoj osnovi, njegovog snabdevanja državnim kreditima, opštom finansijskom pomoći.¹²

3.

Do kraja 1948. godine agrarna je reforma uglavnom bila završena, a kolonizacija se odvijala kao pojedinačna preseljavanja. U ukupnim planskim projekcijama i investicijama već se mogao nazreti budući raskorak između industrije i poljoprivrede, a identifikacija trajnog i efikasnog rješavanja oskudice poljoprivrednih proizvoda nije se nazirala. U samoj Partiji sve je više prevladavalo mišljenje da je pojačana kolektivizacija ne samo izlaz iz permanentne oskudice poljoprivrednih proizvoda već i prilika za demantiranje informbirovskih optužbi o deklinaciji agrarne politike KPJ od već iskušanog modela socijalističkog preobražaja poljoprivrede u Sovjetskom Savezu. U tom je smislu bio intomiran Drugi plenum CK KPJ potkraj siječnja 1949. U referatu o zadacima partijske politike na selu okvalificirani su razvijanje općeg poljoprivrednog zadrugarstva i poljoprivrednih ekonomija, jačanje državnog sektora u poljoprivredi, mehanizacija poljoprivrede u cjelini i pomoć razvitku seljačkih radnih zadruga kao osnovni zadaci agrarne politike u perspektivi.

Prema usvojenoj Rezoluciji o socijalističkom preobražaju sela i unapređenju poljoprivredne proizvodnje, bitna je pretpostavka prevladavanja kulturne i ekonomske zaostalosti sela napuštanje sitnog individualnog gospodarstva i prelazak na krupno zadružno gospodarstvo. Seljačka radna zadruga najpogodniji je oblik ujedinjavanja individualnog interesa radnog seljaka s općim interesom socijalističke zajednice. Zbog toga je nužno da se one osnivaju s više smjelosti i bržim tempom. Izričito se naglašava uvažavanje principa dobrovoljnosti, jer bi »ma kakvi posredni ili neposredni pritisak samo slabio a ne jačao savez radnika i seljaka, koji je osnova naše narodne države«. Da bi se kolektivizacija mogla zaista efikasno provoditi, treba ponuditi više oblika udruživanja, a seljaci se na primjeru moraju uvjeriti u prednost zadružne obrade. U pogledu organizaciono-političke i materijalne pomoći zadrugarstvu, Rezolucija naglašava potrebu življe kapitalne izgradnje, usavršavanja unutrašnje organizacije rada, veće odgovornosti rukovodstva i kontrole materijalnog poslovanja, pružanja materijalne pomoći u investicionim kreditima i nabavci mehanizacije, planiranju i projektiranju, osiguranja stručnih kadrova unutar i izvan zadruga. Najzad, Plenum je najavio rat »kapitalističkim, eksploatatorskim elementima, neprijateljima radničke klase, radnog seljaštva i narodne države«, koji izbjegavaju izvršavanje svojih poreskih obveza, otkupnih, radnih i drugih zadataka. Svi su se partijski komiteti obvezali organizirati posebne organe (kasnije komisije za selo) za provođenje zadataka iz spomenute Rezolucije.¹³

¹² Deset kongresa SKJ, Privredni pregled, Beograd 1974, 256.

¹³ Drugo plenarno zasjedanje Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, *Komunist*, 2/1949.

Ono što se nakon Plenuma zbivalo u poljoprivredi kasnije je okvalificirano kao »agrarni udar«. Dok je prije Plenuma bilo u zemlji jedva 1200 seljačkih radnih zadruga, na kraju 1949. evidentirano ih je 6238 sa 1,830.000 hektara zemlje. Još naredne godine njihov broj raste na 6913 sa 2.190.000 hektara i više od 400.000 učlanjenih domaćinstava. Daljnje dvije godine broj seljačkih radnih zadruga najprije stagnira, a zatim sve brže opada do točke rasula na početku 1953. godine.¹⁴ Prema tome, glavni kvantitativni skok u realizaciji kolektivizacije bio je 1949. godine. U odnosu na prethodnu, te godine povećan im je broj za 5,25 puta, površine kojima su raspolagale za 5,74 puta, a broj učlanjenih obitelji za 5,6 puta.

Sve se to zbivalo u isto vrijeme kad su pripremani materijali za savjetovanje Informbiroa u Budimpešti, koje je u studenom 1949. u usvojenoj Rezoluciji još jednom naglasio da »politika jugoslovenskih upravljača na selu ima kulačko-kapitalistički karakter. Na silu stvorene lažne zadruge na selu nalaze se u rukama kulaštva i njegove agenture i predstavljaju sredstvo za eksploataciju širokih masa radnog seljaštva.«¹⁵ Iz tako istrgnute ocjene agrarne politike u Jugoslaviji djelomično bi bio prihvatljiv samo onaj stav koji govori o zadrugama stvorenim »na silu«. Doista, u toj kampanji stvaranja seljačkih radnih zadruga bile su zanemarivane one materijalne i idejno-političke pretpostavke koje su morale biti konstitutivne odrednice toga delikatnog procesa. Engelsova teza o »produženom roku za razmišljanje«, koji Partija mora osigurati sitnom i srednjem seljaku dok se uvjeri u prednost kolektivizacije, Lenjinov stav o »kulturnom radu sa seljaštvom koji ima ekonomski cilj«, kao i borba protiv kršenja principa dobrovoljnosti i samosvijesti koje su proklamirali svi državni i partijski dokumenti (uključujući i Rezoluciju spomenutog Drugog plenuma CK KPJ), postupno potiskuju različiti oblici administrativno-političkih i ekonomskih pritisaka, bez kojih bi, vjerujemo, kolektivizacija takvog opsega i intenziteta bila neizvodiva.

U nastavku teksta ukratko ćemo analizirati neke od onih instrumenata koji su, usmjereni na jačanje zadrugarstva, imali praktično sasvim suprotne učinke, posredno ili neposredno razbuktavali krizna žarišta u zadrugama i vodili slomu kolektivizacije. Ovdje posebno apostrofiramo otkupnu i poresku politiku, stav prema zemljišnoj renti, organizacione probleme, ulogu i položaj partijske organizacije na selu i još neke pojave i mjere kojima je agrarna politika i posebno kolektivizacija tog perioda bila uvjetovana.

4.

Najprije o otkupnoj i poreskoj politici u funkciji kolektivizacije. Obavezan otkup, tj. obavezna isporuka utvrđenih količina poljoprivrednih proizvoda državi po administrativno utvrđenim (nižim od realnih) cijenama,

¹⁴ Jugoslavija 1945—1964, Statistički pregled.

¹⁵ Bela knjiga o agresivnim postupcima vlada SSSR, Poljske, Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije prema Jugoslaviji, Beograd 1951, 157.

izuzetna je ekonomska i agropolitička mjera, kojom se na željeni način reguliraju konkretna ekonomska pitanja (i šira društvena kretanja) kada iz ekonomskih, političkih ili nekih drugih razloga ne mogu u distribuciji specifičnih roba funkcionirati zakonitosti slobodne tržišne razmjene. Osiguranje ishrane stanovništva pasivnih krajeva i gradova, armije, radnika na gradilištima, potreba nužnih industrijskih sirovina poljoprivrednog porijekla, stvaranje stanovitih rezervi hrane, otklanjanje mogućnosti neopravdanog bogaćenja i povećanja socijalnih razlika na selu, upravo su osnovne determinante takve specifične situacije. I tu je obavezan otkup poljoprivrednih proizvoda odigrao ulogu važnog korektiva složene političke i ekonomske situacije. Ali nas taj instrument više zanima kao konkretno i objektivno efikasno sredstvo pritiska na neuzadružene seljake da se uključe u seljačke radne zadruge. Opterećenje otkupnim obvezama zavisilo je od veličine i ekonomske snage gospodarstva. Tako je npr. obveza otkupa pšenice u žitorodnim krajevima Hrvatske u ekonomskoj 1946/47. godini bila na posjedima I kategorije (1—3 hektara) 215 kg/ha, a na posjedima VII kategorije (iznad 20 hektara) — 1300 kg/ha. Po nešto izmijenjenoj metodologiji, u ekonomskoj 1949/50. godini bila su u istom regionu individualna gospodarstva do 2 hektara oslobođena otkupnih obveza. Sva gospodarstva od IV do VII kategorije (iznad 10 hektara) morala su u režimu otkupa isporučiti 80—90% »viška žetvenog prinosa«, opterećenje koje je bilo realno nepodnošljivo. Ne samo da su otkupne obveze bile enormne, nego je i administrativno utvrđena otkupna cijena bila i nekoliko puta manja od one koja se mogla postići u slobodnoj prodaji.¹⁶ Zbog toga su seljaci pribjegavali različitim načinima izbjegavanja otkupnih obveza: nezasijavanje »razrezanih« površina, skrivanje i utaja veličine žetvenog prinosa, nelegalna trgovina »na crno«, bijeg iz poljoprivredne djelatnosti, površna obrada zemlje i najzad — bijeg u seljačku radnu zadrugu gdje su prestajale otkupne obveze. Ukupno negativan i destimulativan rezultat otkupne politike pothranjivale su improvizacije, samovolja i zloupotrebe otkupnih organa. Planirane otkupne veličine konkretno su razrađivali kotarski i mjesni narodni odbori, koji su u tom pogledu mogli svojevrijedno određivati vrstu i strukturu otkupnih obveza. Između ostalog, procjene prinosa nisu rađene na vrijeme i objektivno, ponekad su zaduženja određivana »odoka«. Bilo je sela u kojima su neopravdana zaduženja mijenjana u toku godine i po nekoliko puta, brisane su neopravdane obveze siromašnijih seljaka i povećavane jačim¹⁷ gospodarstvima.

Veoma učestali oblik pritiska na neuzadružene seljake bilo je nedopustivo podizanje poreskih obveza kod viših kategorija odnosno primjena veoma

¹⁶ Analiza proizvodne cijene 100 kg kukuruza i 100 kg pšenice na šest zemaljskih poljoprivrednih dobara 1950. godine pokazala je porazne rezultate u pogledu odnosa cijene proizvodnje i cijene prodaje u režimu slobodnog otkupa. Otkupna cijena 100 kg pšenice bila je samo 17 (sedamnaest) dinara veća od cijene proizvodnje, dok je kod kukuruza bila čak 76 dinara niža od prodajne cijene(!). S obzirom na manju produktivnost i skuplju radnu snagu bila je sasvim opravdana pretpostavka da je taj odnos još nepovoljniji na individualnim gospodarstvima i u seljačkim radnim zadrugama.

¹⁷ Samo u Hrvatskoj provedena su 1950. godine 7863 sudska prekršajna i krivična postupka uslijed neizvršavanja otkupnih obveza. Iz istog razloga isključene su u osječkoj oblasti u proljeće 1950. godine iz Partije 102 osobe (Arhiv IHRPH, Fond CK SKH, 143/III/9).

niskih stopa ili brisanje poreskih obveza kod nižih kategorija individualnih gospodarstava. U žitorodnim krajevima poreski su organi čak prijetili seljacima koji nisu ulazili u zadruge još većim poreskim obvezama.¹⁸ Dalje, nerealno utvrđene poreske obveze kod gospodarstava ili sela koja su kotarski komiteti »planirali« za kolektivizaciju naplaćivane su bezobzirnom i često nezakonitom zapljenom imovine, s nerealno kratkim rokovima za naplatu, zapljenom nerazmjerno velikih vrijednosti imovine u usporedbi s poreskim dugom, itd.¹⁹ Tome valja dodati i druge oblike prijetnji, fizičkih pritisaka, hapšenja, zatvaranja, angažiranja organa sigurnosti, tužilaštva i milicije.

Kao i u otporu otkupu, seljak je izgrađivao cijeli sistem obrambenih mehanizama da se zaštiti od sve većih poreskih obveza. U odnosu na globalnu tendenciju socijalističke transformacije sela, seljak uistinu postaje nesiguran element. Posljednji njegov adut nerijetko je bilo uključivanje u seljačku radnu zadrugu. Pogledajmo kako su se te represivne fiskalne mjere odražavale u praksi.

Godina	% učešća u dohotku		% učešća u porezu	
	SRZ	individualno gospodarstvo	SRZ	individualno gospodarstvo
1948.	0,4	99,6	0,1	99,9
1949.	1,3	98,7	0,3	99,7
1950.	3,1	96,7	0,7	99,3
1951.	4,2	95,8	1,2	98,8

Iz navedenih podataka vidimo da je združni sektor u svakoj narednoj godini imao manju poresku stopu od dohodovne, dok su kod individualnog gospodarstva ta kretanja suprotna. Disproporcija je, ne bez razloga, najizrazitija u 1951. godini; 4,2% združnog dohotka bilo je opterećeno sa svega 1,2% poreskih obveza.²⁰ Poreske privilegije seljačke radne zadruge u odnosu na individualna gospodarstva nisu iscrpljivane samo u prethodnim olakšicama. Između ostalog, njihov je dohodak bio oporezovan sa svega 3% vrijednosti, bile su oslobođene poreza u godini u kojoj su osnovane (većina 1949. godine), oslobođene su poreza sa zemlje koju su u tekućoj godini počele obrađivati ako u istoj godini nije ostvarena žetva. Poreska obveza na prihode s okućnice bila je i do 30% manja u usporedbi s odgovarajućim prihodima inokosnog seljaka.

Takva fiskalna diskriminacija pothranjivala je nezadovoljstvo ili opasnu rezignaciju seljaka izvan zadruge. Mnogi od njih u porezu više nisu vidjeli dug prema zajednici već sredstvo bezakonja i samovolje upravnih i operativnih organa vlasti. Oni seljaci koji su tim metodama »ugurani« u zadrugu zacijelo su bili slaba subjektivna pretpostavka unapređenja

¹⁸ Arhiv CK SKJ, Fond CK SKJ, XV — 1/32.

¹⁹ Arhiv IHRPH, Fond CK SKH, 143/III/9.

²⁰ S. Milatović, Porezna povlastica zadrugarstva. *Socijalistička privreda*, 6/1952.

zadrugarstva. U službenim analizama kolektivizacije već su 1949. godine uočene nepravilnosti provođenja otkupne i poreske politike. CK KPH na početku 1950. zauzima stav da takvim pritiskom nastaju »kulačke zadruge« sastavljene od nezadovoljnika i defetista »sa kojima ćemo se morati stalno mučiti da takve zadruge održimo, a koje neće, što je osnovno, niti podići proizvodnju u poljoprivredi, niti služiti za ugled našem zadrugarstvu [. . .]. Zabranjuje se svako utjerivanje seljaka u seljačku radnu zadrugu (povišenjem poreza i sličnim). Sve one koji nastave sa kršenjem partijske politike treba odmah smijeniti s njihovih dužnosti i partijski i zakonski ih kazniti.«²¹

Daljnje važno pitanje kolektivizacije vezano je uz problematiku zemljišne rente i odnosa prema njoj. Prisjetimo li se Lenjinovih stavova o metodama provođenja kolektivizacije (koje je sovjetska praksa kolektivizacije sasvim odbacila), vidimo da je on decidirano inzistirao na principu postupnosti. Potkraj 1919. godine on je pisao: »Tek kad u praksi, na iskustvu pristupačnom seljacima, bude dokazano da je prelaz na zadrugu, arteljnu poljoprivredu potreban i moguć, tek tada ćemo imati pravo da kažemo da je u tako agrarnoj, seljačkoj zemlji kao što je Rusija na putu socijalističke poljoprivrede učinjen prvi ozbiljan korak.«²²

Taj princip postupnosti pokušao se u našoj kolektivizaciji osigurati postojanjem više tipova seljačkih radnih zadruga, »jer je lakše seljaku danas preći iz nižeg tipa u viši tip zadruge, nego od individualnog gazdinstva ka radnoj zadrugi uopšte. Tu dobiva sve mogućnosti da se sopstvenim iskustvom uveri u korist ovog ili onog oblika radne zadruge.«²³

U čemu je smisao toga višeg i nižeg tipa seljačkih radnih zadruga? Suština je ovdje pitanje vlasništva zemlje i mogućnost stjecanja dohotka po osnovi vlasništva zemlje unijete u zadrugu. To je u osnovi pitanje priznavanja zemljišne rente. U tipologiji zadruga nalazimo 4 kategorije. Niži tipovi (I i II) predstavljaju zadruge u kojima seljak i dalje ostaje vlasnik zemlje koju ustupa zadrugi na iskorištavanje. S naslova iskorištavanja ima pravo na utvrđenu naknadu. U III tipu vlasnik ostaje dalje uzadruženi seljak ali se odriče naknade, tj. rente. U IV tipu seljak se ne odriče samo naknade za unijetu zemlju nego i formalnog vlasništva nad njom u korist zadruge. Dakle, u III i IV tipu zadruge renta se transformirala u dohodak svih članova koji se iskazuje trudodanima. Tu ona formalno ne postoji. Nas, međutim, zanima sudbina i realizacija rente u onim tipovima zadruga (I i II) gdje je formalno priznata u svom neskrivenom obliku, kao dohodak po osnovi individualnog vlasništva nad unijetom zemljom.

Pogledajmo najprije sudbinu rente u I, nekom vrstom prijelaznog tipa između individualnog vlasništva i seljačke radne zadruge. Prema pravilima iz 1946. i 1949. godine, seljaci su morali u zadrugu unijeti svu zemlju osim okućnice. Na unijetu zemlju imali su pravo na zakupninu (rentu) koju utvrđuje skupština zadrugara prema veličini, kvaliteti, lokaciji i

²¹ Arhiv IHRPH, Fond CK SKH, 143/III/12.

²² V. I. Lenjin, Izabrana dela, II, Beograd 1950, 221—222.

²³ Rezolucija o osnovnim zadacima Partije u oblasti socijalističkog preobražaja sela i unapređenja poljoprivrede (*Komunist*, 2/1949, 7).

drugim važnim svojstvima zemlje. Po pravilima iz 1949. godine veličina ukupnih zakupnina mogla je u zadrugi iznositi najviše 30% dohotka. Dalje, zakupnina se mogla plaćati za samo do 10 hektara unijete površine (i to stupnjevano), dok se na površine iznad 10 hektara nije plaćala — u vrijeme agrarnog udara u zadruge je ulazilo mnogo seljaka s posjedima većim od 10 hektara.

U II tipu zadruga također se procjenjivala vrijednost zemlje (do 10 hektara), ali se ovdje nije plaćala zakupnina nego kamata (opet renta) čiji iznos nije mogao prelaziti veličinu službene kamatne stope od 3% godišnje.

Razlika između I i II tipa bila bi dakle u tome što je zakupnina u I tipu bila zavisna od dohotka zadruga, dok je ukupna vrijednost kamate bila konstanta u odnosu na dohodak i poslovanje zadruga uopće. Osim toga, kamata je u pravilu bila nominalno manji iznos od zakupnine. Tako je tipologija seljačkih radnih zadruga postavljena normativno.

Drugi je problem, kako je tako zamišljen sistem funkcionirao u praksi. Kad je u jeku informbirovske antijugoslavenske kampanje Drugi plenum okvalificirao seljačke radne zadruge kao »najuspješnije sredstvo za socijalistički preobražaj našeg sela i unapređenje poljoprivredne proizvodnje [...] najpogodniji oblik ujedinjavanja individualnog interesa radnog seljaka sa opštim interesom socijalističke zajednice«, dolazi do masovnog stvaranja seljačkih radnih zadruga i ondje gdje za to nije bilo elementarnih materijalnih i društvenih pretpostavki i forsiranja viših tipova u kojima nije bilo ni zakupnine ni kamate. Taj proces »ljevičarenja« išao je dotle da seljacima nije davana mogućnost izbora tipa zadruga, često nisu ni znali da postoje niži tipovi u kojima se plaća zakupnina ili kamata, ili su I i II tip, gdje su formalno postojali, funkcionirali kao III ili IV.

Neplaćanje rente u velikoj većini zadruga²⁴ (nezavisno od tipa) bilo je i metoda pritiska na »kulačke elemente« koji su poslije Drugog plenuma ušli u zadruge. Ali i objektivno, akumulativna sposobnost zadruga bila je tako slaba da se o ozbiljnijim izdacima za rentu nije moglo ni govoriti. Međutim, pitanje rente aktualizirano je ponovo 1950. godine kada srednji seljaci, koji su bili potencijalni korisnici rente, postaju sve zastupljeniji u zadrugama.²⁵ Neke partijske analize iz tog perioda ukazuju na značajno raslojavanje unutar zadruga, koje se između ostalog manifestiralo i na stavu prema renti; dok su sitni seljaci i bezemljaši bili protiv njene realizacije, srednji i krupniji seljaci zahtijevaju njenu isplatu. U informaciji Komisije za selo CK KPH rezimiran je problem rente ovako: »Negiranje postojanja privatnog vlasništva unijetog u zadrugu, te politika uravnilovke, doveli su do toga da su za napredniju proizvodnju nezainteresirani, kako oni seljaci koji su unijeli više zemlje, tako i seljaci sa malo zemlje, odnosno bezemljaši (jer pod sadašnjim uslovima isti

²⁴ Prema nepotpunim i približnim podacima na ime zakupnine za zemljište unijeto u seljačke radne zadruge isplaćen je u cijeloj zemlji 1949. godine iznos od 36 milijuna, 1950, 73 milijuna i 1951. 138 milijuna dinara.

²⁵ U kotaru Osijek bilo je tada učlanjeno u seljačke radne zadruge oko 1300 siromašnih, 2600 srednjih, i 200 krupnih seljačkih gospodarstava.

osim realne nadnice primaju i dio rente ostvarene na zemlji koju su unijeli imućniji seljaci).²⁶

U tom je kontekstu i Uputstvo CK KPJ partijskim organizacijama i rukovodstvima o daljnjim putovima socijalističkog preobražaja poljoprivrede od 24. studenog 1951, u kojem se od seljačkih radnih zadruga zahtijeva poslovanje na principima rentabilnog poljoprivrednog gospodarstva, i prema kojem se mora precizno utvrditi renta i njena realizacija. U svibnju 1952. godine Glavni zadružni savez FNRJ donosi odluku po kojoj su zadruge I, II i III stupnja obvezane plaćati zakupninu. Ali, u zadružnom dohotku više nije limitiran njezin gornji nego — donji procent. Zakupnina može iznositi najmanje 15% dohotka zadruge, dok joj visina može ići do procenta koji je za zadrugu rentabilan. Kako je donijeta u toku realizacije proizvodno-financijskog plana, primjena odluke bila je obavezna tek u narednoj — 1953. godini.

Međutim, već i rasprava o njoj pogoršavala je ionako kritično unutrašnje stanje u zadrugama. Tako je u zadrugama s većinom sitnih seljaka i bezemljaša proglašavana antisocijalističkom pojavom, dok su »kulaci« i srednjaci u zadrugama inzistirali na njejoj realizaciji. Antizadružna propaganda tretirala je opet odluku o renti kao »definitivnu isplatu zemlje od strane države«. Tako se praktično sve do reorganizacije i rasula seljačkih radnih zadruga u 1953. godini renta nikada nije ispoljila kao neosporna i stimulatívna ekonomska kategorija. Bila je više jabuka razdora nego korektiv društveno-ekonomskih odnosa u seljačkoj radnoj zadruzi.

Opasno krizno žarište u zadrugama razvijalo se u oblasti raspodjele dohotka i plaćanja zadrugara. Nekritički preuzet iz kolhoznog sistema instrument trudodana, tj. uvjetno obračunskog radnog dana, ubrzo je evoluirao u sredstvo stvaranja neopravdanih distinkcija u raspodjeli dohotka, utirući put visokim primanjima rukovodećeg i režijskog osoblja i na drugoj strani nerazmjerno niskim primanjima neposrednih proizvođača. Velike i osjetljive nepravilnosti očituju se u tom pravcu posebno u 1950. godini kada u zadrugama rapidno raste broj rukovodilaca i paušalaca.²⁷

Pokušaj uvođenja privrednog računa također nije dao pozitivne rezultate. Cilj je bio da se postupno usuglasi poslovanje zadruga s osnovnim principima poslovne politike temeljene na objektivnim ekonomskim zakonitostima. Bio je to pokušaj konkretnog planskog reguliranja i definiranja zadataka, odgovornosti i interesa pojedinaca, radnih grupa i zadruge kao cjeline. U nekoliko zadruga koje su ga uspjele uvesti privredni je račun ubrzo pokazao enormno i neracionalno trošenje sredstava, polovičnu iskorištenost radnog potencijala, preglomazan administrativno-birokratski aparat, permanentne gubitke, pad produktivnosti, flagrantno kršenje principa raspodjele prema stvarnom radu, itd. Otuda i otpor njegovom uvođenju koji su pružala najčešće sama rukovodstva zadruga. Do sredine 1952. godine proizvodno-financijski plan usvojilo je tek 21% seljačkih radnih zadruga u kojima se došlo do poraznih rezultata: na proizvodni

²⁶ Arhiv IHRPH, Fond CK SKH, 190/III/12.

²⁷ Isto, 169/III/9.

rad nije dolazilo više od 40% sposobnih zadrugara, broj trudodana onih koji su dolazili na proizvodni rad bio je manji od 150 godišnje, uz istodobno 400—600 trudodana neproizvodnih rukovodilaca i režijskih radnika, itd.²⁸ Minimalno vrijeme članstva u zadruzi iznosilo je tri godine. Čim se taj rok bližio kraju (većina zadruga osnovana je 1949. godine), javlja se mnogo molbi za izlazak iz zadruge. Tako je već u jesen 1951. godine bila evidentirana 26.571 molba.²⁹ Defetizmom su bili zahvaćeni zadrugari Vojvodine, Slavonije i Baranje, dakle u područjima koja su morala odigrati ulogu »poligona« jugoslavenske kolektivizacije. Kada je jedna Komisija CK KPH 1950. godine analizirala stanje zadrugarstva u Baranji, došla je do zaključka da do osipanja i razbijanja zadruga ne bi došlo »usprkos neprijateljskog rada« da se u njima nisu nagomilale nepravilnosti.³⁰ Komisija je ustanovila da želju za napuštanjem zadruga nisu izražavali samo seljaci koji su ranije bili imućniji, već i sitni vlasnici i bezemljaši koji su prije ulaska u zadrugu bili nadničari na Belju ili kod seoskih gazda. Prema njenom izvještaju, »ovo se može objasniti prvenstveno činjenicom da u ovim zadrugama seljaci ni izdaleka nisu našli rješenje svog ekonomskog života [. . .]. Ovaj momenat po našem mišljenju jeste osnovni faktor koji je uslovio kod mnogih zadrugara masovno neraspoloženje prema zadruzi.«³¹ U Srbiji stanje nije bilo ništa bolje; prosječan dohodak domaćinstva učlanjenog u seljačku radnu zadrugu iznosio je 19.780 dinara, a individualnog gospodarstva 35.000 dinara. U isto vrijeme u Bosni je taj omjer bio 6128 prema 18.700 dinara.³²

Stanovitu ulogu u širenju defetizma i pospješivanju rasula seljačkih radnih zadruga imala je neprijateljska propaganda i protuzadružna aktivnost različitih boja. Neprijateljsku propagandu, koja je bila i najčešći oblik protuzadružne djelatnosti, širili su pripadnici bivših građanskih stranaka, informbirovci, kontrarevolucionari, kao i pojedini seljaci kojima je glavno opredjeljenje bilo — protiv zadruga, otkupa i poreza. Uglavnom su preuveličavani propusti i problemi zadruga, širile se glasine o njihovom pretvaranju u državne ekonomije na kojima će bivši vlasnici biti eksproprijirani nadničari. Informbirovska je propaganda tvrdila da zadruge treba razoriti, ali ne zato što su socijalistička gospodarstva (to je bila teza mačekovaca) već upravo zato što to nisu. Po njima su zadruge »kapitalistička izraslina« u kojoj nema demokratičnosti kao u kolhozima. Povremeno, posebno u sjetvenim radovima, pojavljivale su se parole prijetećeg tona i sadržaja kao: »tko ostane u zadruzi, bit će ubijen«, »bit će zapaljenih kuća«, »smrt zadrugarima, sloboda seljaku«, »rat će uskoro pa se prema tome ravnajte«, »zadrugari, radite svoju zemlju noću«, itd.³³ Kad se pojavila kampanja da se privređivanje u seljačkim radnim zadrugama stabilizira uvođenjem privrednog računa, neprijateljska propaganda tumačila je to kao prijevaru i posrednu eksproprijaciju okućnica. Isto tako, kad je ljeti 1951. ukinut obavezan otkup

²⁸ Arhiv CK SKJ, Fond CK SKJ, XV — 1/152.

²⁹ Isto, XV — 1/130.

³⁰ Vidi bilj. 27.

³¹ Isto.

³² Arhiv CK SKJ, Fond CK SKJ, XV — 1/108.

³³ Vidi bilj. 27.

masnoća, neprijateljska je propaganda to objašnjavala kao posljedicu pritiska Amerike. Po njoj, ukidanje žitnog otkupa (koje se očekivalo) također će biti zasluga Amerike, pa žito više ne treba ni isporučivati. Naravno, neprijateljska djelatnost nije se iscrpljivala samo u propagandi. Četnički, ustaški i drugi neprijateljski elementi pribjegavali su paljevinama zadružne imovine, diverzijama, ubistvima otkupnih organa i partijskih aktivista.³⁴ Protuzadružnoj propagandi priključio se i dio klera, posebno pripadnika katoličke i pravoslavne crkve, koji je bio pogođen već i provođenjem agrarne reforme, itd.

U ocjeni ukupnog utjecaja koji je neprijateljska i antizadružna djelatnost imala na krizu kolektivizacije i danas bi mogao poslužiti stav koji je nakon trojednog izučavanja toga pitanja izrekla oko sredine 1950. godine Komisija za selo CK KPH. Prema njenom nalazu, neprijateljske je djelatnosti uperene protiv kolektivizacije, otkupne politike, poreza i drugih agropolitčkih mjera i aktivnosti bilo, bila je veoma štetna, ali nipošto ne jedini, pa ni glavni, uzročnik krize koja je pratila rekonstrukciju poljoprivrede i socijalistički preobražaj sela.

Postavlja se sada pitanje što je u takvim okolnostima značila osnovna partijska organizacija na selu i kakva je bila njena uloga u provođenju agrarne politike i posebno kolektivizacije.

U pravilu, partijska je organizacija bila malobrojna a aktivnost je uglavnom iscrpljivala u provođenju prakticističkih direktiva kotarskih komiteta. Ali time je sve više upadala u izolaciju, i u odnosu na selo i u odnosu na druge društveno-političke organizacije. Bilo je tome više razloga, a jedan je od najvažnijih nerazumijevanje u cjelini bitne funkcije partijske organizacije i njene uloge u agrarnoj politici. Za ilustraciju te konstatacije poslužit ćemo se dijelom izvještaja jedne stručne partijske analize iz 1952. godine: »Radna zadruga kolhoznog tipa za njih (članove KP na selu — op. S. J.) je jedini savršeni socijalizam na selu, i sve što je malo drugačije smatraju odstupanjem od zadrugarstva. Organizaciona forma je postala glavna a ne veća proizvodnja, veća produktivnost rada, niže cijene poljoprivrednih proizvoda.«³⁵

Posebno teška situacija bila je u selima s tzv. pasivnim i patuljastim zadrugama. Bile su to upravo mnoge zadruge u pasivnim ili brdskim krajevima zemlje, koje su tamošnji komunisti osnivali po direktivi. Najčešće sami jedini članovi tih zadruga, na slaboj ideološkoj razini, ti su komunisti sebe smatrali jedinim protagonistima socijalizma na selu. Neuzadruženi seljaci za njih su bili neprijateljski elementi kojima je valjalo onemogućiti participaciju u političkom i javnom životu sela. Tako je mala seljačka radna zadruga s još manjom partijskom organizacijom povećavala socio-političku polarizaciju sela. Ne samo da tih godina nije bilo prijema u partijske organizacije na selu, već je zbog dogmatskog kriterija (»tko nije za seljačku radnu zadrugu, nije ni za Komunističku partiju«) ostajao pasivan i onaj seljak koji je svojim radnim i gospodarskim autoritetom i ugledom mogao dati konstruktivan doprinos unapre-

³⁴ Arhiv Hrvatske, Fond zadružnog saveza NRH, kutija 724, fasc. »pravna referada«.

³⁵ Arhiv IHRPH, Fond CK SKH, 190/III/12.

denju općeg poljoprivrednog zadrugarstva i drugim oblicima zajedništva na selu. Čak je u prvih 10 mjeseci 1950. godine isključeno iz seoskih partijskih organizacija 10.796 članova s istim obrazloženjem: izbjegavanje članstva u seljačkoj radnoj zadruzi.³⁶ »U takvim selima partijska organizacija ne može da postane *politička organizacija* dokle god se ne nađe pravi put, dok se ne nađu i dogovore s čitavim selom one grane proizvodnje, gdje će se najbrže dizati produktivnost rada i povećavati proizvodnja, što će biti u interesu čitavog sela, dok se ne nađe takve oblike udruživanja koji će seljacima odgovarati [. . .]. Neprijatelja neće tada izmišljati i određivati prema parolama i tko što kaže, nego će otkriti neprijatelja u onom tko koči takav razvitak. Prestat će i pojava da se čitavo selo hapsi kao neprijatelj zadrugarstva.«³⁷

5.

Radikalnom kursu destaljinizacije, koji je na početku pedesetih godina sve dublje zasijecao u naše socio-ekonomsko tkivo, nisu više mogli izmicati ni pojedini segmenti sve neefikasnije agrarne politike. Krajnje nezadovoljavajući rezultati nužno su vodili u preispitivanje globalne agrarne strategije. Politička ocjena, po kojoj je kolektivizacija kolhoznog tipa neprihvatljiva za jugoslavensko selo, više se nije mogla izbjegavati. Složeno i skupo plaćeno trogodišnje iskustvo pokazalo je da seljačke radne zadruge nisu adekvatna forma rekonstrukcije, koncentracije i modernizacije poljoprivrede, pa prema tome ni socijalističke izgradnje sela. Svi naponi koje organizirane socijalističke snage ulažu nakon 1950. godine u prevladavanje kolhoznih karakteristika seljačkih radnih zadruga (revizija raspodjele prema trudodanu, reforma brigadno-grupnog sistema, provođenje arondacije i komasacije, pokušaj uvođenja privrednog računa, preispitivanje stava o realnijem plaćanju rente, ukidanje pojedinih otkupnih obveza, oslobađanje od investicionih dugova, dodjela traktora i poljoprivredne mehanizacije, razni pokušaji podizanja reproduktivne i akumulativne sposobnosti zadruga i najzad — redukcija materijalne pomoći države) transformiraju se jedan za drugim u promašaje. Uputstvo CK KPJ partijskim organizacijama i rukovodstvima o daljnjim putovima socijalističkog preobražaja sela iz studenog 1951. godine ocjenjujemo kao prvi izuzetno važan partijski dokument, koji u agrarnoj politici formalno administrativnim mjerama pretpostavlja ekonomske. Uputstvo ističe nužnost postupnog odstupanja od onih administrativnih mjera koje se pretvaraju u kočnicu rekonstrukcije poljoprivrede i socijalističkog preobražaja sela. »Sem toga u režimu slobodnog tržišta zaista se pokazalo, da one organizacione forme u seljačkim radnim zadrugama, koje su bile preuzete prema tipu sovjetskog kolhoza prouzrokuju ogromne režijske troškove i slabu produktivnost rada, a time smanjuju mogućnost kako za lične prihode zadrugara, tako i za investicije u samoj zadruzi [. . .] Učvršćenje i postepeno proširivanje kolektivnog poseda u zadrugama

³⁶ Arhiv CK SKJ, Fond CK SKJ, XV — 1/126.

³⁷ Vidi bilj. 26.

opšteg tipa postaje u datim uslovima osnovni metod daljeg socijalističkog preobražaja na selu.«³⁸

Bremenite unutrašnjim nepravilnostima i krajnje nepovoljnim ne samo ekonomskim nego i političkim efektima, seljačke radne zadruge postale su anakronizam svog vremena. Njihova prava uloga, ugled i autoritet na selu toliko su bili u nerazmjeru s ciljevima agrarne politike, da više nisu bile sredstvo i instrument rješavanja agrarnog i seljačkog pitanja već — njegovog zaoštavanja. Nisu bile instrument i transmisija globalne partijske politike na selu, već forma njenog flagrantnog iskrivljavanja.

Uostalom, dokumenti VI kongresa KPJ/SKJ iz sredine 1952. godine nedvojbeno su upozorili na to da bitni pravac socijalističkog preobražaja sela i poljoprivrede nije u ovoj ili onoj formi kolektivizacije nego u podizanju produktivnosti i proizvodnih snaga uopće.³⁹ Osnova strateškog zaokreta u koncepciji agrarne politike naznačena je i u Titovom referatu i u Rezoluciji o zadacima i ulozi SKJ.

Ono što se sa seljačkim radnim zadrugama zbivalo nakon toga bilo je gotovo prirodni slijed događanja. Uredba Saveznog izvršnog vijeća od 28. ožujka 1953. godine prvi je neposredni segment tog procesa. Prema njoj, seljačka radna zadruga mora se prestrojiti u rentabilno poljoprivredno gospodarstvo ili — nestati. U tom smislu njezino članstvo moglo je birati između njezine reorganizacije ili likvidacije. Za veliku većinu zadruga Uredba je bila samo potvrda već postojećeg stanja; na izvanrednim godišnjim skupštinama u proljeće 1953. godine mnoge su doista likvidirane. Dio se odlučio na pripajanje općim poljoprivrednim zadrugama, a tek manji broj onih u kojima su bili okupljeni bivši sitni posjednici i bezemljaši nastavio je sa zajedničkom obradom zemlje.

Historijsko-teoretska ocjena kolektivizacije neće moći zaobići činjenicu da je agrarni udar na neuzadruženog seljaka s raznim instrumentima prinude, koji je uslijedio nakon Drugog plenuma CK KPJ 1949. godine, zapravo dobrim dijelom posljedica sukoba SKP(b) i drugih komunističkih partija članica Informbiroa sa KPJ, i s naše strane pružanje »dokaza« da smo u sferi izgradnje socijalizma uvažavali praktična iskustva (opće zakonitosti) socijalističke poljoprivrede u Sovjetskom Savezu.

Kod nas su preciznije bili razrađeni prijelazni oblici (niži tipovi) seljačkih radnih zadruga, dok je u Sovjetskom Savezu kolhozni sistem bio unificiraniji tzv. uglednim statutima poljoprivrednog artelja. Kod nas se nikada nije radikalno zasjeklo u okućnicu i prihode koji su na njoj ostvarivani, dok su u Sovjetskom Savezu nastojali bitno umanjiti ostvarivanje prihoda sa okućnica i time kolhoz dovesti u poziciju isključivog resursa životnih i društvenih potreba kolhoznika (agrorogodi poslije 1950. godine). U Sovjetskom Savezu praktično je do 1940. godine kolektivizacija bila završena. Sva obradiva zemlja izvan sovhoza (državnih poljoprivrednih dobara) pripala je kolhozima. Kod nas je u jeku kolektivizacije seljačkim radnim zadrugama pripala jedva jedna šestina obradivih površina na

³⁸ *Socijalistička poljoprivreda*, 12/1951, 3.

³⁹ Rezolucija VI kongresa KPJ o zadacima i ulozi Saveza komunista Jugoslavije, Šesti kongres KPJ (Saveza komunista Jugoslavije), Beograd 1952.

kojima je ostvareno manje od 5% ukupnog poljoprivrednog proizvoda. Ako se tome doda stanovita unutrašnja samoupravnost seljačke radne zadruge u odnosu na kolhoz, onda se time iscrpljuju najvažnije formalne i sadržajne razlike između kolhozne poljoprivredne proizvodnje i organizacije i seljačkih radnih zadruga. U ostalim, bitnim odrednicama razlika nije bilo.

Kao što su se brzo pojavile i omasovile, fungirajući u svojstvu odlučnog faktora socijalističkog preobražaja sela, tako su seljačke radne zadruge veoma brzo ispoljile simptome ne samo ekonomske već i političke efemernosti. Sa stanovišta intenzivnosti i produktivnosti proizvodnje, one su u odnosu na neuzadruženog seljaka bile tek kvantitativna promjena. U primarnim proizvodnim karakteristikama one su bile prije suma nego sinteza proizvodne organizacije. Oskudica u modernim poljoprivrednim strojevima i agrotehnici uopće, organizaciona nedorečenost i improvizacije, slaba kadrovska osnova i izraziti privatnovlasnički mentalitet većine članova zadruga, uz mnogobrojne druge objektivne i subjektivne teškoće i propuste, rezultirali su niskom produktivnošću i kritičnim ukupnim padom poljoprivredne proizvodnje po jedinici površine.⁴⁰ Zbog toga njihov status uzornih poljoprivrednih gospodarstava nije imao nikakvog materijalnog opravdanja. Bez obzira na zadružnu i patrijahalnu tradiciju dijela članstva, kolektivizacija je duboko zasjekla u sitnovlasničku psihologiju seljaka. Ukoliko ga u početku novi agrarni sistem mobilizira (agrarnom reformom kojom dobiva zemlju, nizom olakšica zbog ulaska u zadrugu), kasnije, u kriznim situacijama, raste malodušje koje s buđenjem slobodnijih tržišnih uvjeta neprestano jača. Takvoj psihozi značajno je pridonio i način na koji je kolektivizacija provedena. Na tom planu i inače se čitovao duboki raskorak između normativnog i faktičkog stanja. Iako se uporno isticao princip visoke svijesti i dobrovoljnosti ljudi koji su ulazili u zadruge, na terenu su primjenjivana raznovrsna pa i gruba sredstva pritisaka na neodlučne, apolitične i »kulačke« elemente.

Dok je u eri agrarnog udara taj pritisak bio usmjeren na učlanjivanje u zadruge, od 1950. godine on je orijentiran na sprečavanje istupanja seljaka iz zadruga. Često politički nedovoljno pripremljen i informiran, teorijski insuficijentan, seljak je još mogao razlikovati privatno i državno vlasništvo. Ovo, kolhozno, za njega je bilo nešto novo. Bio je to svojevrsan međupoložaj u kojem je postajao homo duplex. Formalno je raspolagao zemljom (ako to nije bilo zadruge IV tipa) a da istodobno nije mogao suvereno odlučivati o njenoj upotrebi. Sve češće seljak se osjećao kao eksproprijirani nadničar kod lošeg gospodara. Kako su se gomilale teškoće, problemi i nepravilnosti, tako je u njemu raslo nepovjerenje. S tom »svojom« zadrugom, a kroz nju i s državom i Partijom, seljak je ulazio u latentan, čas otvoreni čas prikriveni sukob. Tu on sve teže identificira »svoj« socijalizam radi kojega je prišao revoluciji, obnovi zemlje i seljačkoj radnoj zadrugi.

Slabi gospodarski rezultati neprestano su »signalizirali« odsutnost interesa za zadrugu, ne samo kod srednjeg i krupnog seljaka već i kod bezemljaša i seoske sirotinje. Tu otpada i ona ocjena Druge rezolucije

⁴⁰ Arhiv CK SKJ, Fond CK SKJ, XV — 1/144.

Informbira iz 1949. godine, po kojoj agrarna politika Jugoslavije ima »kulačko-kapitalistički karakter«, kao i da su seljačke radne zadruge u rukama »kulaštva i njegove agenture pa kao takve predstavljaju sredstvo za eksploataciju širokih masa radnog seljaštva«. Naprotiv! Razlozi za ostajanja i promašaja takvog zadrugarstva prije su se morali tražiti u nekritičkom preuzimanju tuđih, tj. sovjetskih iskustava, a ne u njihovom zanemarivanju — kako je to informbirovska propaganda nastojala sugerirati.

Umjesto oglednih poljoprivrednih gospodarstava seljačke radne zadruge brzo su se izrodile u njihovu suprotnost. Kako im se izmicao administrativni i materijalni oslonac države, tako su gubile svoj gospodarski legitimitet. Na to se brzo nadovezalo rušenje njihova političkog identiteta. Kao što je u vrijeme njihova rasula, u ožujku 1953. godine, pisao E. Kardelj, brojno seljaštvo ušlo je u seljačke radne zadruge da bi više dobivalo od države, zapravo da bi manje davalo, a ne da bi više proizvodilo i time poboljšavalo svoj životni standard.

Time je jugoslavenski test kolektivizacije i socijalističkog preobražaja sela putem kolhoza dao negativne rezultate. Njihovim slomom i rasulom završava se jedna dramatična etapa u kojoj su veliki nedostaci, pogrešne procjene i oskudni rezultati plaćeni usporavanjem razvoja sela, poljoprivrede pa u krajnjoj liniji i socijalizma. Upravo stoga, i ovo veliko posljednje uporište dogmatskog i nekritičkog staljinističkog praktičizma moralo je biti prevladano. Ni selo ni poljoprivreda nisu mogli više biti izvan duboke strukturne transformacije ukupnih društveno-ekonomskih odnosa. Slom kolektivizacije kolhoznog tipa tako je postao izazov traganju za adekvatnijim i funkcionalnijim oblikom udruživanja u poljoprivredi i socijalističkom preobražaju sela.